

האם אפשר להשתחרר מכבלי האם הנרקסיסטית? על היחסים בין אימהות נרקסיסטיות לבנותיהן בשני סיפורים מאת סביון ליברכט

רויטל שירי-הורוביץ

תקציר

האם בנות לאימהות נרקסיסטיות יכולות להשתחרר מכבליהן ולבסס בכירותן קיום עצמאי ונפרדות פסיכולוגית? האם הן מסוגלות לגבור על החנקת רגשותיהן, בצילן של אותן אימהות מניפולטיביות ונעדרות אמפתיה, ולבטא באופן אותנטי את עולמן הפנימי? שאלות אלו, הכורכות יחד שיח פסיכולוגי ושיח ספרותי, נבחנות בהתייחסות לשני סיפורים קצרים מאת סביון ליברכט: "תפוחים מן המדבר" (1986) ו"לבכות על הכתף של אמא" (1995). הסיפורים הללו אינם מתארים את דמותה של האם המיטיבה, המסורה באהבה ללא תנאי, אלא מציגים מודל אחר. ניתוח הסיפורים באמצעות התיאוריה של נרקסיזם אימהי מאשש את הטענה שאותן אימהות לוקות בהפרעת אישיות נרקסיסטית. בסיפוריה השתמשה ליברכט בעיצוב דרמטי החושף את הדינמיקה הפסיכולוגית בין הדמויות, והציגה את דרכי התמודדותן של הבנות עם אימותיהן כההליך של התפכחות כואבת ומרד בניסיון לבסס חיים בוגרים עצמאיים. **מילות מפתח:** תמת האימהות בסיפורת, יחסי אימהות ובנות בספרות העברית, סביון ליברכט, נרקסיזם אימהי, הפרעת אישיות גבולית

מבוא: נרקיסיזם אימהי בשיח הפסיכולוגי*

השיח שעוסק בזיקה שבין כתיבה ספרותית ובין תיאוריות פסיכולוגיות הוא מסועף ורב-פנים. ברוב המקרים יצירות של סופרים וסופרות משקפות תבנית פסיכולוגית באופן לא מודע, מבלי שאלו יהיו בקיאים בהגדרותיהן של פתולוגיות נפשיות כאלה או אחרות – יוצרים אלו קשובים באופן אינטואיטיבי להבנת מעמקי הנפש האנושית.¹ ואולם עבור הקוראים, וכמובן עבור החוקרים, ההתוודעות למהותן של תיאוריות פסיכולוגיות מאפשרת להבין באופן מעמיק יותר את עולמן הפנימי ואת בחירותיהן של הדמויות ביצירה הספרותית. מאמר זה מבקש להתעמק בתיאוריה שעוסקת בנרקיסיזם האימהי, כדי לבחון שניים מסיפוריה של סביון ליברכט. העיסוק בשיח תיאורטי זה עשוי לחדד שאלות מרכזיות: מהם מניעי העומק ודפוסי ההתנהגות של דמויות האם בסיפורים? כיצד אישיותן משפיעה באופן מכריע על עיצוב האישיות של בנותיהן? אילו מתחים פנימיים ודרכי התמודדות נוצרים בעקבות מצב זה בעולמן של הבנות? והאם יש ביכולתן ליצור לעצמן פתח מילוט ולברוא עולם נפרד, רחוק מן הצל הכבד שאותן אימהות מטילות עליהן?

תחילה ראוי לבחון באופן תמציתי את טיבן של התיאוריות שעוסקות בנרקיסיזם האימהי, בזיקה למושג "נרקיסיזם" ולשורשיו הנטועים במיתולוגיה היוונית. בסיפור הירדע, הקשור לעולם מיתי זה, מתוארת דמותו של נרקיסוס שביקש למצוא אהבה. אף על פי שגברים ונשים התאהבו בו הוא לא היה מסוגל להתאהב בהם, עד שבסופו של דבר התאהב בכבואתו הנשקפת במים.² בהשראתו של סיפור זה נולד המושג "נרקיסיזם", שזכה לגלגולים רבים ושונים. זיגמונד פרויד, אבי הפסיכואנליזה, היה הראשון שהשתמש בו בהתייחסו לשלב התפתחותי תקין שבו הילד מרוכז תחילה בעצמו, ורק בשלבי התפתחות מאוחרים יותר מסוגל לראות גם את זולתו.³ לאחר מכן, בשנות השישים של המאה הקודמת, השתרש המושג הנודע ורב-ההשפעה "הפרעת אישיות נרקיסיסטית" (NPD – Narcissistic Personality Disorder) בעקבות מחקריהם של קוהוט וקרנברג (ראו להלן). בשנות השמונים נכללה הפרעת האישיות הנרקיסיסטית ברשימת הפרעות האישיות הגבוליות המופיעות ב־DSM (Diagnostic and Statistical Manual)

* מאמר זה הוא עיבוד של עבודת מחקר שהתבצעה כחלק מחובות המסלול להשלמת תזה במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל, בהנחייתן של פרופ' שולמית קרייטלר וד"ר עופרה מצוב-כהן.

1 בלומרוזן-סלע, 2017.

2 Ovid, 1881

3 Freud, 1914, pp. 89-90

של האגודה האמריקאית לפסיכיאטריה.⁴ מאז מרכים לעסוק בה – במגוון פרשנויות – לא רק בשיח הפסיכולוגי המקצועי אלא גם בתרבות, באומנות ובשיח הרחב.

בעשורים האחרונים עסקו חוקרים רבים באפיון הסימפטומים של ההפרעה הנרקסיסטית, ואף בחנו את השפעתם של נרקסיסטים על האנשים שסביבם, ובראש בראשונה על בני משפחותיהם.⁵ במחקרים אלו נמצא שהנרקסיזם כולל מנעד רחב של תופעות, ושיש שוני רב בין אדם לאדם במאפייניו ובעוצמת הסימפטומים הכרוכים בו. אולם ברור כי להפרעת אישיות נרקסיסטית יש כמה מאפיינים מרכזיים בולטים: עיסוק אובססיבי ב"אני", צורך בולט בהערצה (בשל תכונות כגון יופי וכישרון או הצלחה בקריירה), רצון לשליטה, היעדר אמפתיה, קנאה, מניפולטיביות וחוסר גבולות. בעלי אישיות נרקסיסטית נוטים בבירור להאמין שהם מיוחדים ושרק יחידי סגולה יכולים להבין אותם.⁶

בעקבות הניסיון לאפיין הפרעת אישיות גבולית זו מתעוררות שאלות עקרוניות: האם הנרקסיזם הוא גנטי או נרכש? האם בנות לאימהות נרקסיסטיות עלולות אף הן להפוך לבעלות קווי אישיות דומים? ממצאי המחקרים אינם חד-משמעיים, משום שקשה לקבוע באופן מדויק ואמפירי מהו הגבול בין השפעה גנטית ובין השפעה סביבתית. אף על פי שיש הסוברים שקיימת השפעה גנטית, עדיין לא נמצא הגן שאחראי לכך. עם זאת, ברור כי להשפעה הסביבתית יש חשיבות רבה. בסופו של דבר נוטים להתייחס באופן כוללני אל "המורשת הנרקסיסטית", שמכילה הן את ההשפעה הגנטית והן את ההשפעה הסביבתית.⁷ הלכה למעשה, המציאות מצביעה על כך שאומנם קטיעתה של "המורשת הנרקסיסטית" אפשרית, אך הבת תידרש לפתח תכונות של חוזק וחוסן רב כדי לצאת כנגדה ולהתנתק ממנה.⁸

מהי השפעתה של האם הנרקסיסטית על המשפחה כולה? נמצא כי במקרים רבים במשפחה זו לכל אחד יש תפקיד מוגדר: בקוטב האחד נמצא "הילד המוצלח", שנחשב לבבת עיניה של אמו, ואילו בקוטב האחר נמצא "השעיר לעזאזל", שאליו מתנקזים כל הרגשות השליליים.⁹ על פי הדפוס הרווח, כל בני הבית מאפשרים את ההתנהלות הנרקסיסטית של המשפחה או

4 APA, 2013

5 Kernberg, 1985

6 Lester, 2019

7 Luo and Cai, 2018

8 Määttä et al., 2020

9 להרחבה ראו: Donaldson-Pressman & Pressman, 1997

שהם נרקסיסטים בעצמם. האם הנרקסיסטית שואפת למשול בכל בני המשפחה ולהנציח את התבנית שהטביעה, תבנית שבה לכל אחד מהם יש מקום מוגדר וברור.¹⁰

בנות לאימהות נרקסיסטיות אינן מקבלות תיווך אימהי בריא לעולם, כיוון שאותן אימהות רואות בהן אך ורק את בבואתן שלהן עצמן. הן משתמשות בבנותיהן כדי למלא את צורכיהן, מכיוון שהדבר היחיד שבאמת חשוב להן הוא להרגיש טוב עם עצמן ולבסס את תחושת הערך העצמי שלהן. הן נוקטות בדרך של התעללות נרקסיסטית, המתבטאת בשליטה נוקשה ובגרימת בושה לבנותיהן. אותן בנות תמיד חשות אשמה על כך שהן אינן טובות מספיק, שכן אימהותיהן לעולם אינן מרוצות מהן וממעשיהן. הזהות האמיתית שלהן נדחית פעם אחר פעם, עד שהן לומדות לבושתן שהן אינן ראויות לאהבה. היכולת המוגבלת של אימהותיהן לאהוב ולהיות קשובות גורמת לכך שהן אינן מזהות ומעריכות את רגשותיהן. הוויית חיים זו מובילה לשיבושים עמוקים במבנה הנפשי-רגשי של אותן בנות ולסבל רב וממושך.

במהלך העיון בסיפוריה של ליברכט, כפי שייבחנו להלן, יתברר עד כמה הבנות פגועות מן הנרקסיזם האימהי ועד כמה עמוקות השלכותיו ההרסניות. הפגיעה בהן כה עמוקה עד שהן מתקשות מאוד להתנתק מאימהותיהן ולהכריז על עמדה עצמאית בבחירת דרכן בחיים. את הפגיעה שהן סובלות ממנה אפשר לקשור למאפיינים שונים שנידונים בספרות המחקר הפסיכולוגית שעוסקת בנרקסיזם האימהי. מבין הפרסומים שעוסקים בנושא זה בולט ספרה של קריל מקברייד,¹¹ שלראשונה התמקד בבנות לאימהות נרקסיסטיות ובחן את השפעתן עליהן. בספר זה ניתחה מקברייד את ההפרעה של הנרקסיזם האימהי והדגימה את האופן שבו היא מתבטאת ביחסה של האם אל בתה בראי המאפיינים הנרקסיסטיים, המפורטים להלן:

1. **גרנדיוזיות:** האם מדברת באופן גרנדיוזי על עצמה ואינה מתעניינת באמת בבתה. במפגש עם אנשים היא נוטה לספר על עצמה ועל הצלחותיה ולהתעלם מן הבת שלצידה.
2. **חשיבות עצמית:** האם מאמינה שהיא מיוחדת וחשובה יותר מכולם, ולכן היא אינה חדלה מלדרוש מבתה להעריץ ולהוקיר אותה על מה שהיא עושה למענה.
3. **תחושה ש"מגיע לה":** בעקבות חשיבותה העצמית של האם, היא תובעת יחס מועדף ונוהגת בתובענות, ובהתאם לכך משפילה את בתה ומביכה אותה.
4. **ניצול אנשים לטובתה:** בהתנהגותה היא מדגימה לבתה שעליה לחבור רק לאנשים שיביאו לה תועלת, ושאינן טעם להתקרב לבני אדם רק בגלל סגולותיהם וללא טובות הנאה.

Masterson, 2013 10

McBride, 2008 11

5. **חוסר אמפתיה:** האם אינה מתייחסת לרגשות בתה ואינה נותנת להם אישור והכרה, והיא נוטה לשכתב את דבריה של בתה ולהתאימם אך ורק לצרכיה.
6. **קנאה באחרים או תחושה שאנשים מקנאים בה:** האם מלמדת את בתה שאין חברות אמת, שכן כל הנשים מקנאות בה. היא משליכה את רגשות הקנאה והתחרות שלה על אחרים.
7. **התנהגות גסה כלפי אנשים אחרים:** האם מונעת מבתה חברויות ונוהגת בגסות רוח כלפי ילדים אחרים, שכן על פי תפיסתה ילדיה – שהם בבואה שלה עצמה – הם טובים מדי מלשחק עם אחרים.
8. **מניפולטיביות:** האם מתנהגת במגוון דרכים מניפולטיביות כדי להשיג את מה שהיא רוצה בכל דרך אפשרית, גם אם נגרם נזק לבתה.
9. **גזלות דעת (גזלייסינג):** האם יוצרת סיפור שקרי מסוים ומשכנעת את בתה שאלו הם פני הדברים, וכך מערערת לגמרי את תפיסת המציאות שלה.

נוסף על כך, מקבריד ציינה את הדרכים שבהן הבת מושפעת מהתנהגותה של האם הנרקסיסטית, או בלשונה – "רשימת הדברים הארסיים-צורבים". ראשית, הבת מבינה שהיא "אינה מספיק טובה" – ביופיה, בחוכמתה ובהתנהגותה. כמו כן, מושרשת בה התפיסה שרגשותיה שלה עצמה חשובים פחות מן התדמית שהאם יוצרת כלפי חוץ. כתוצאה מכך, הבת סובלת מהערכה עצמית נמוכה והיא מדכאת את רצונותיה ואת רגשותיה. כל דבר שימנע מן האם להיות במרכז נחשב איום מבחינתה, ולכן לבת אסור להיות יפה או חכמה מדי. כיוון שהאם מקנאת בבת המתבגרת שהופכת לאישה, האם שופטת את בתה על כל דבר ומערערת את הביטחון העצמי שלה. במערכת היחסים שלה עם אמה סובלת הבת מחוסר נפרדות, מהיעדר גבולות ומחוסר פרטיות. היא חווה תחושת שייכות מטושטשת לעולמה הפרטי. אפילו פריטים אישיים, למשל בגדים תחתונים, אינם מוגנים. האם אינה מסוגלת להתמודד עם רגשותיה, והיא משליכה אותם על בתה, מתייחסת אליה כאל חברה, ללא מידור של מידע, ונשענת עליה כדי לספק את צרכיה. כל אלו מובילים להחלשת תפיסת המציאות של הבת. האם גם נוטה לנהוג באופן דרמטי ולהאשים את בתה באמירות כגון "את מדמינת", "לא ראתי", "לא שמעת" או "את מגזימה". הבת לומדת להבין שהאם תתנער ממנה אם תתנגד לה, ושאהבתה תלויה בדבר. כך מושרש בנפשה פחד תמידי.

כמה ממאפיינים אלו, כפי שנוסחו בספרה של מקבריד, משתקפים באופן בולט בשני הסיפורים של ליברכט שייבחנו להלן. אפשר לומר כי בשני הסיפורים הללו מצטיירות דמויות של אימהות הלוקות בהפרעת אישיות זו, המשפיעה באופן טראומטי על בנותיהן. אותן בנות

מבקשות לפרוץ את מעגל "המורשת הנרקיססטית", כמהלך המציין מפנה פסיכולוגי מכריע בעולמה הפנימי של הבת וביכולתה לעצב את חייה מחדש. עד כמה מהלך זה אפשרי וכמה כאב כרוך בו? הדיון להלן יבהיר את הקשיים ואת האתגרים הרבים שמתלווים לרצון לחולל פריצת דרך מהותית זו.

הספרות והשיח הפסיכולוגי: כתיבתה של סביון ליברכט כסמן של שינוי

סביון ליברכט מדגימה בסיפוריה את המפגש בין עולמו של הסופר ובין עולמן של התיאוריות הפסיכולוגיות – במקרה זה אלו העוסקות בהתנהגות הורית נרקיססטית. האופן שבו ליברכט עוסקת באפיון של הפרעת האישיות הגבולית הזאת מקנה לה מקום ייחודי וחשוב בספרות העברית המודרנית, הנוטה לעסוק בתכנים פסיכולוגיים. כתיבתה מדגימה את התפיסה שלפיה לסופר ולפסיכולוג יש הרבה מן המשותף, מצד הדרך שבה הם עוסקים בתיאור ובניתוח של החוויה האנושית וכיצירת מבנים לשוניים ונרטיביים שמכילים את החוויה ותוחמים את גבולותיה.¹²

ליברכט, כמו כל סופר או סופרת, כותבת בתוך הקשרים תרבותיים נתונים. הקונפליקטים הפסיכולוגיים שבהם היא עוסקת משקפים התניות תרבותיות – מתוך התייחסות לעולמן הנפשי של אימהות הנאמנות לציפיות חברתיות מסוימות הקשורות לעצמן ולבנותיהן.¹³ על פי הציפיות החברתיות המקובלות, האימהות נדרשות להיות מיטיבות, ואילו הבנות נדרשות להכיר תודה על מה שניתן להן. סיפוריה של ליברכט משקפים אימהות מסוג אחר, שאינן מיטיבות עם בנותיהן אלא כופות עליהן את ציפיותיהן מתוך עולמן הנרקיססטי. מציאות זו סופה שתוביל את הבנות להתפכחות כואבת ואף למרד עמוק. התנגדות זו מעוררת הזדהות בקרב הקוראים, הנאמנים לעולם הערכים החברתי שעל פיו נדרשות האימהות להיות מיטיבות ואמפתיות.

עולם הערכים שקשור למקום הראוי של האם המיטיבה, לעומת האם ההרסנית והמזיקה, מושרש בתרבות בין היתר באמצעות עולם האגדות והמעשיות. בהקשר זה אפשר לומר כי סיפוריה של ליברכט נקשרים במובן מסוים לתבניות יסוד פסיכולוגיות המצויות באגדות ילדים

12 קוטזי וקורץ, 2018, עמ' 7-11.

13 דנה אולמרט (2018) הציגה בספרה את דמותה של האם בסיפורת הישראלית מתוך התייחסות לשינויים שחלו בה ובעמדותיה בזיקה לשינויים החברתיים והתרבותיים שחלו בחברה הישראלית.

שעוסקות ביחסי אם-בת. על פי המודל הפסיכואנליטי של האישיות, אגדות ילדים תורמות להתפתחות הרגשית של הילד, משרדות מסרים למודע ולתת-מודע גם יחד ומשחררות את האגו ואת הסופר-אגו. האגדות מאפשרות לילד להזדהות עם הדמויות בסיפורים וללמוד על עולם המבוגרים ועל סיטואציות שרלוונטיות לחייו, ולכן יש להן תפקיד חשוב בהתפתחותו הפסיכולוגית של הילד.¹⁴

העיקרון של "הרעלה הורית" משתקף באגדות ילדים רבות, לדוגמה: ההתייחסות של האם החורגת לבתה ב"שליה" או ב"סינדרלה".¹⁵ התייחסות, לעיתים מרומזת, לעולם האגדות ניכרת ביצירות ספרות מודרניות רבות המבקשות לעסוק בנפש האדם ובמורכבותו הפסיכולוגית. סיפוריה של ליברכט המציגים מערכות יחסים בין אם לבת עשויים להעלות על הדעת אגדות שיש בהן ארכיטיפ של "האם הרעה" או "האם החורגת" – אלא שבסיפוריה של ליברכט מדובר באימהות ביולוגיות שהן "חורגות לתפקידן האימהי". מצב זה דורש מפנה עלילתי, המציין התנגדות לשלטון העריץ של אותן אימהות. במידה מסוימת הסיפורים מזכירים את אגדות הילדים שבהן בתה של "האם הרעה" או "האם החורגת" חומקת מן המזימות האכזריות של אותה אם, כנדבך עלילתי מכריע המציין שלב התפתחותי חשוב והתגברות על מכשול פסיכולוגי.

נראה כי הזיקה בין השיח הספרותי לשיח הפסיכולוגי היא דו-סטריט: כשם שהפסיכולוגיה מספקת מסגרת תיאורטית להבנת הגיבור ומניעיו, כך היצירה הספרותית מספקת תובנות המעשירות את האופן שבו אנו מבינים את טיבה של ההפרעה הפסיכולוגית. בלומרוזן-סלע הציגה דוגמאות ליצירות שבהן הגיבורים לוקים בהפרעת אישיות והתנהגותם תואמת מודלים פסיכולוגיים קיימים. כך למשל הפרעת אישיות נרקסיסטית באה לידי ביטוי מובהק בספרו של יהושע קנז, "האישה הגדולה מן החלומות".¹⁶ לכך אפשר להוסיף כאמור את סיפוריה של ליברכט, המתמקדים בהפרעה זו מנקודת המבט של יחסי אם-בת.

שתי הדיסציפלינות, הפסיכולוגיה והספרות, מקיימות קשרי גומלין המביאים להשלמת ידע דו-כיווני: העמקת ההיכרות עם הפרעות הנפש באמצעות תיאורים וסמלים ספרותיים, לצד העמקת ההבנה של יצירת הספרות באמצעות היכרות עם הפרעת האישיות ועם השפעותיה על הסובבים.¹⁷ כוחה של הספרות ניכר בכך שלעיתים היא מאפשרת הבנה רגשית-נפשית עמוקה

14 בטלהיים, 1994.

15 בר, 2019.

16 בלומרוזן-סלע, 2011.

17 בלומרוזן-סלע, 2017.

יותר מכל תיאוריה מופשטת. ואכן, ליברכט מיטיבה להדגים כיצד הפרעת האישיות של האם משפיעה על בתה באופן עמוק. דרך ההזדהות הרגשית שמאפשרת החוויה הספרותית, אנו מבינים באופן חווייתי את עולמה המעורער והשביר.

יחסי אימהות ובנות בספרות העברית: המקרה של ליברכט

בסיפורת העולמית העיסוק בעומקיה של חוויית האימהות נידון להשתקה במשך מאות שנים, ונראה כי הדיון בקורפוס הרחב של דמויות האם נדחק אל השוליים. האימהות הוזכרו בעיקר כדמויות שוליות או כנשים נואפות. פריצת האימהות למרכז השיח החלה עם עליית הפסיכואנליזה וההתרה של ביטוי הרגשות – החל ממשנתו של פרויד, שאפשרה את ניפוץ השיח על דמותה של האם מנקודת המבט הפטריארכלית ששלטה במשך עידנים ארוכים. מתקופה זו החלו להתעצב דמויות ספרותיות באופן עשיר ומגוון, תוך הדגשת טיבם האמביוולנטי של רגשות שונים.¹⁸ כך השיח על חוויית האימהות החל לזכות לכיטוי רב-פנים, שאינו חושש מעיסוק בסתירות ובקונפליקטים עמוקים.

שינויים משמעותיים באופן עיצוב דמותה של האם ניכרו גם בספרות העברית בעשורים האחרונים. במשך שנים רבות תוארה דמות האם בעיקר כאובייקט, כמי שאינה מצליחה לעמוד בדרישותיה של החברה הפטריארכלית לנהוג במסירות מושלמת לילדיה. לכן, לעיתים תוארו אימהות כמי שנוטות לסבול מתחושה של נפרדות כאשר הילדים גדלים וממאפיינים של שתלטנות ונזירותיות. בזיקה לכך הופיעו ביצירות ספרותיות דמויות אימהיות מגוונות: חודרניות, נוטשות ואף נרקסיסטיות.¹⁹ בשנות התשעים התחולל שינוי מהותי: סופרים – ובעיקר סופרות – החלו לעסוק בדמות האם כסובייקט בעל רצונות ורגשות לגיטימיים, העומדים בנפרד מילדיה. למרות שינויי התפיסה, לאם כסובייקט עצמאי, שהיא רק "טובה דיה",²⁰ יש בספרות העברית מקום מצומצם למדי בהשוואה למגמות מקבילות בספרות המערבית.²¹

18 בלבן, 2014.

19 שיפמן, 2017.

20 את מושג "האם הטובה דיה" תבע ויניקוט (1995), ומשמעותו היא שהאם נחשבת "טובה דיה", כלומר ממלאת את תפקידה הבסיסי (ועשויה גם להיכשל בדברים מסוימים), כאשר היא מסוגלת לשלב בין הקשבה לרגישות לתינוק הרך, ועם התבגרותו היא מאפשרת לו לפרוש כנפיים.

21 גינזבורג, 2009.

במהפכה הציונית, שהייתה במהותה גברית, העיסוק בעבודת האימהות לא נתפס חשוב או מעניין דיו כדי לכתוב עליו. האתוס של האימהות הטובה שלט בכיפה, ללא עניין עמוק באם כסובייקט מורכב. מיתוס "האם הטובה" נפרץ בשנות השבעים והשמונים, תחילה על ידי משוררות ואחר כך גם על ידי סופרות.²² השיח הפמיניסטי החל לאפשר התבוננות אחרת על האם כעל אדם עם חלומות, רצונות ושאיופות שאינם קשורים בהכרח לאימהות, ולעיתים אף מנוגדים לה. במקרים רבים הכתיבה על אימהות העבירה את הדגש מעיסוק באימהות ה"טבעית", הנתפסת כמובנת מאליה, אל העול הכרוך באימהות. דמויות של אימהות שנויות במחלוקת הופיעו בסיפוריהן של צרויה שלו, סביון ליברכט, לאה איני וסופרות אחרות. כתיבה זו התאפשרה רק לאחר שמקומה של "האם הרעה" תפס מקום בקדמת הבמה הספרותית. כותבים דוגמת עמליה כהנא-כרמון, רות אלמוג, דוד גרוסמן ואחרים כתבו על האם ה"פגומה",

שאינה אוהבת את ילדיה – אם נוטשת סדרתית ופוגענית שנפשה אינה בריאה.²³

עד כמה הספרות העברית העמיקה לעסוק ביחסי אם-בת? נראה כי אחד הסיפורים הנסתרים בתרבות הפטריארכלית הוא פרשת היחסים הסבוכה שמתקיימת בין אימהות לבנותיהן. עבור הבת, הקשר עם אמה הוא הקשר הראשוני, המהווה בסיס לכל הקשרים שיבואו בשלבים מאוחרים יותר בחייה. הוא מדגים עבודה את המודל של קשר טוב, שאותו תנסה לשחזר, או של קשר מאכזב, שאותו תנסה לתקן דרך קשריה עם אחרים. ביחסים בין אימהות לבנות קיים קונפליקט מובנה בין קרבה לריחוק, בין גבולות להתמזגות, בין תלות לעצמאות, בין דמיון לשוני ובין פתיחות לסגירות.²⁴ רק בתחילת שנות השמונים, כאשר נשים החלו להתבסס בתחום הכתיבה, פרשת היחסים המורכבת ורבת-הפנים הזאת החלה לקבל ביטוי משמעותי בסיפורת העברית. עם זאת, גם בשנים אלו רק יצירות מעטות עסקו ביחסי אם-בת, ואלו התבססו בעיקר על תיאור האמביוולנטיות והקונפליקטים ביחסיהן.²⁵ נראה כי סיפוריה של ליברכט משקפים הבשלה של מגמה זו, ובמידה רבה לכן זכו לתשומת לבם של חוקרים וקוראים כאחד.

במשך שנים ארוכות ניכר החשש להתמודד עם מערכות היחסים בין אימהות לבנות – הן בספרות העולמית והן בספרות העברית. גם כאן המהפך שחל בעשורים האחרונים הוא תוצר ישיר של הפמיניזם, שהביא את העיסוק באימהות ובבנותיהן אל קדמת הבמה הספרותית. רוב הכתיבה הנשית על יחסים אלו מוצגת מן הצד של הבנות וחושפת יחסי גומלין סבוכים

22 בלבן, 2010.

23 שם.

24 פרידמן, 2011.

25 רתוק, 1994.

ואמביוולנטיים. עיצוב דמותה של האם נאלץ גם להתמודד עם הסטריאוטיפ של "נשי" ו"אימהי", בעוד הבת מנסה להשתחרר מסיפורה של האם ולמצוא את זהותה העצמאית.²⁶ מבין הסופרות הישראליות בולט מקומה של ליברכט כמי שהעמידה במרכז יצירתה את יחסיהן רוויי הקונפליקטים של אימהות ובנות, בזיקה להיבטים פסיכולוגיים ותרבותיים שונים. הנשים ביצירותיה מייצגות הקשרים תרבותיים מגוונים מבחינת מוצאן העדתי ורקען החברתי. במובן זה הרצון של הבנות למרוד באימהותיהן מייצג גם ניסיון לשבור את הציות לנורמות חברתיות מושרשות הקובעות מהו הדבר שנכון וראוי לעשותו. המשותף לאותן אימהות בסיפורים הוא היותן נשים המונעות מנרקיסים אימהי – מוחצן (אקסטרוברטי) או מופנם (אינטרוברטי). בשני הסיפורים שייבחנו להלן בזיקה למאפייני הנרקיסים האימהי, שתי הבנות נאלצות להתמודד עם מציאות זו בניסיון לעבור מחסות אימהותיהן לחסותן של בן זוג, כמהלך מופגן של שאיפה להתנתק מהן – הקונפליקט בחייהן דוחף אותן לעבר שינוי בלתי נמנע.

הנרקיסים האימהי בסיפורה של ליברכט

סביון ליברכט נולדה במינכן שבגרמניה בשנת 1948 בשם סבינה סוסנובסקי להורים ניצולי שואה, ועלתה עם משפחתה ארצה בגיל שנתיים. היא בוגרת החוגים לפילוסופיה ולספרות אנגלית באוניברסיטת תל אביב, ובמשך השנים פרסמה שני רומנים ושמונה קובצי סיפורים קצרים, וכמה מסיפוריה עובדו למחזות ולסרטי קולנוע. לאחר שפרסמה את ספרה הראשון "תפוחים מן המדבר" (1986) זכתה ליחס אוהד ממבקרי הספרות ומן הממסד הספרותי האקדמי. היא עוסקת בפסיכולוגיה של הדמויות כדי להעצים את הקונפליקט הסיפורי, ובכתיבתה היא משקפת את המתחים שמאפיינים את עולמם הפנימי של הגיבורים.²⁷ בתוך כך היא עוסקת בכתיבתה גם ביחסים שבין אימהות לבנותיהן במגוון סיפורים.

ככלל אפשר לרדן בדמויות האימהיות של ליברכט לאור המתח שבין האם האלטרואיסטית, המקריבה את עצמה עבור ילדיה, ובין האופנים שבהם דמות האם שוברת טאבו חברתי ואף מתוארת כ"זרה לילדיה".²⁸ בשניים מסיפורה – "תפוחים מן המדבר" ו"לבכות על הכתף

26 גינזבורג, 2009.

27 אורן, 1986.

28 רודין, 2018.

של אמא" - האימהות אינן רק "זרות" לבנותיהן אלא נראה כי הן לוקות בנרקסיזם אימהי, שתכונותיו תואמות במידה רבה את מאפייני האם הנרקסיסטית כמתואר ב־DSM. בשני הסיפורים הדרמה המשפחתית מגיעה לנקודת שיא, ולאחר מכן לשלב של שבירת הסדר הקיים ולהופעתן של תובנות חדשות. ה"ריקוד" שבין הדמויות מוביל את הנרטיב הדרמטי אל התנפצות של אשליות ("לככות על הכתף של אמא") ואל התנפצות תוכניתה של האם לשוב ולשלוט בבתה ("תפוחים מן המדבר"). בשני המקרים תבנית היחסים המשפחתיים מתערערת וחותרת אל יצירת מבנה חדש.

בשני הסיפורים חוזרים באופן שונה מוטיבים של שליטה ומניפולציה. בהקשר זה אפשר להגדיר את המושג מניפולציה כמכלול של "פעולות שנועדו להשגת מטרה רצויה תוך שימוש בהטעיה, כפייה ותחבולות ללא התחשבות ברצון ובצרכים של אחרים".²⁹ ואכן, אחד המאפיינים החשובים בהתנהגות נרקסיסטית הוא כאמור השימוש במניפולציות כדי לשלוט בסובייקט. אימהות נרקסיסטיות נוהגות להשתמש בבנותיהן בדרכים מניפולטיביות, כיוון שמבחינתן המטרה מקדשת את האמצעים. כאשר הן אינן מצליחות להשיג את מטרותיהן באמצעות מניפולציות, הן מאשימות את הילדים בחוסר סיפוק הצרכים שלהן, ונוהגות להעביר את המסר: "זאת הדרך שלי, או שתלך לעזאזל".³⁰ כך ילדיהן לכודים במציאות פסיכולוגית משתקת וחסרת מוצא.

סיפוריה של ליברכט מדגימים כיצד בנות לאימהות נרקסיסטיות חיות תחת שליטה וביקורת קבועה. אימהות אלו מנסות לחיות את חייהן דרך חיי בנותיהן. הן רוצות שהן יתלבשו ויתנהגו כמותן, ויבצעו את בחירותיהן על פי מה שהן היו בוחרות עבור עצמן. למעשה הן מקנאות בבנותיהן ומתחרות בהן.³¹ יחסן מתבטא בגישה חודרנית, חסרת גבולות, שתלטנית ומניפולטיבית. שני הסיפורים מתארים את האופנים שבהם אימהות נרקסיסטיות קושרות באופן עיקש את בנותיהן אליהן, ואין זה משנה עבורן מהו המחיר שישלמו הבנות ועד כמה יתקשו ליצור נפרדות בחייהן.³² הן מבקשות אפוא לשלול מהן את היכולת לבסס קיום נפרד. בסיפור "תפוחים מן המדבר" האם, ויקטוריה אברבנאל, משתמשת במניפולציות כאמצעי להביא את בתה לעשות את רצונה. ויקטוריה עושה את כל הדרך המיגיעת מירושלים לקיבוץ נווה מדבר כאשר מוחה קודח מחשבות. בתה המורדת רבקה עזבה את שכונת המגורים בירושלים

Bowers, 2003, p. 323 29

McBride, 2008, p. 38 30

Lancer, 2018 31

שירי-הורוביץ, 2018. 32

חצי שנה קודם לכן ועברה להתגורר עם גבר זר, ללא נישואין. האם זועמת על בתה, שהמיטה חרפה על משפחתה, ומעלה בינה לבין עצמה חמישה רעיונות שיגרמו לה לשוב הביתה:

1. ויקטוריה שוקלת לדבר אל לבה של בתה באופן מתון, כאילו אין בליבה עליה: "אפשר תדבר על ליבה במתינות, תשיח עמה כאילו אין בליבה עליה, תאיר עיניה בדבר כבוד עלמה בעיני איש, תבאר כאשה לאשה בענייני צניעות". האם מתכננת לפנות אל הלב של הבת ואל "שכלה הישר" בדרך של שיח נעים וקרוב ולשכנע אותה כי טעתה בדרכה. היא "תבאר לה" את נושא צניעות האשה, למקרה ששכחה. ויקטוריה תתנהג אליה כאל בחורה פתיה וקלת דעת, שאינה מבינה את חוקי הדת והמשפחה, שהרי עברה לגור עם גבר במדבר. היא מקווה שתצליח לשכנע את בתה לשוב לירושלים באמצעות המניפולציה הזאת.
2. ויקטוריה מהרהרת באפשרות לנהוג באופן מניפולטיבי באמצעות זעקות שבר וניסיון לעורר בבת ייסורי מצפון על החרפה שהיא מביאה על משפחתה: "אפשר תפתח בזעקות שבר, תספר בצעקה את צערה, על חרפת עולם שתביא על משפחתם האצילה, תרים קולה כאחת המקוננות עד שיכואו השכנים וישמעו". כאשר האם תבייש את הבת בפרהסיה היא תזכה לעמוד במרכז הסצנה הטרגית, שבה היא הקדושה המעונה שזועקת על בתה הסוררת. התשלום שעל הבת לשלם הוא ביושה וגרירתה חזרה לביתה שבירושלים.
3. ויקטוריה מעלה אפשרות לבודד ולכלוא את בתה בעורמה אם השיטות הקודמות לא יפעלו כמתוכנן: "אפשר תעשה שליחותה בעורמה, תמשוך את בתה משם בבשורת תרמית, תשים אותה תחת מנעול ותתעתע עקבותיה". העונש על הלבנת פניהם של בני משפחתה הוא בהעלמתה, כאילו לא הייתה כלל חלק מחייהם. כך תוכל האם להשיב את הכבוד שאבד לה ולמחוק את החרפה שגרמה למשפחתה האצילית.
4. ויקטוריה שוקלת לנהוג בדרך ישירה של הפחדה ואיום: "אפשר תוליך ללבה בלהה, תספר על פלורה בת יוסף אלאוף שהלכה שבי אחרי בחור ונתנה לו בתוליה, והוא זנחה עד שנשתבשה עליה דעתה והיתה משוטטת ברחובות ומושכת לילדים קטנים באוזניהם". האם מבקשת להזהיר את הבת מפני אובדן דעתה בעקבות האהבה האסורה – זה יהיה גורלה העגום אם לא תישמע לאמה. מצב זה גם ישחרר את האם מאחריות, כיוון שבתה "איבדה את הדרך ואת שפיות דעתה", ולכן תינטש, תשוטט ברחובות ותשקע במצב של אבדון גמור.
5. ויקטוריה מדמינת שהיא תנהג באלימות כלפי הגבר ששבה את ליבה של הבת הסוררת: "תתנפל על הבחור בציפורניה, תקרע עורו מעליו ותנקר עיניו על שכן

עשה לכת זקוניה. בבושת פנים יגרשוהו מן המקום, וכתה תבוא עמה לירושלים. שכך הבטיחה לאחותה: בשערותיה אביא אותה חזרה". האם אפוא תנקר את עיני הבחור, שעיוור את בתה ושבה אותה. היא תנהג בו באופן נקמני, תציל את הבת משליטתו ותגרור אותה חזרה לביתה שבירושלים.

אפשר להיווכח כיצד רעיונות אלו משקפים תודעה קודחת ואובססיבית, שאינה מרפה מן השליטה בבת. ברעיונות אלו ניכר המדרג המתעצם של המניפולציות שבהן האם מתכננת להשתמש. מבחינתה על הבת לשוב לביתה, מבושת וחפוית ראש, ולקבל עליה את דין הוריה, וכל האמצעים כשרים להשגת מטרתה. בכל הדוגמאות הללו בולט יסוד מהותי: סבילותה של הבת. נראה שהאם אינה מכירה כלל את בתה, וודאי שאינה אמפתית לצרכיה, לרצונותיה ולחלומותיה. היא נדמית לכלי ריק ופסיכי שאפשר לנהוג בו כרצונה ולהכניעו בקלות. גם בסיפור "לבכות על הכתף של אמא" ניכרת התנהגותה המניפולטיבית של דמות האם. לעומת הסיפור הקודם, שבו המניפולציה מתוארת באפיון מודגש, כאן ההתנהגות המניפולטיבית היא בגדר תבנית קבועה. עלילת הסיפור מתארת את דמותה של מיקה, שעוברת חוויה טראומטית כשהיא רואה במקרה את בעלה יושב במסעדה ומפלט עם אישה לא מוכרת. האינסטינקט הראשון שלה הוא לרוץ לאמה "המגינה והתומכת", ולמרות השעה המאוחרת היא מחליטה לנסוע מחיפה לאמה המתגוררת באילת. במצוקתה היא מבקשת אשור לכאבה, אולי חיבוק או כתף להישען עליה. מי יוכל להכיל את כאבה ברגעים קשים כאלה מלבד אמה? בילדותה של מיקה נאמרו באוזניה פעמים רבות המילים "הכתף של אמא תספוג הכול", אך נדמה שמעולם לא עצרה לבדוק אם בשעת הצורך אכן תהיה שם עבורה כתף איתנה. מכוחו של אותו דחף אינסטינקטיבי מיקה יוצאת לדרכה. במהלך הנסיעה הארוכה לאילת היא משחזרת סיטואציות שבהן נלחמה אמה במערכת החינוך באמצעות תחבולות שונות. פעם אחת אפילו מצוין מה היה מקומה של הילדה בכל המלחמות הללו. מיקה היא אובייקט חסר נוכחות או רצון, ומילותיה אינן נשמעות באוזני אמה, העסוקה בלהט בעצמה ובדימוי העצמי שלה:

מול המראה היתה אמה רושפת אש, מדקלמת את שורותיה כשחקנית, מלכסנת מבט אל צדודיתה הימנית ואל צדודיתה השמאלית, מודדת את כל בגדיה: השמלה בצווארון פתוח, והשמלה בכפתורים רכוסים, מטפחת צוואר קטנה או כובע נטוי הצדה, ארנק תלוי על הכתף או ארנק תלוי על אמת היד.

ליברכט תיארה בסיפורה כיצד האם מתכוננת באופן מתמיד ל"הצגה קטנה", מעין מופע שבו היא מבקשת להציג בפני כל אדם שפוגע בזכויותיה את טענותיה ואת מבוקשה. הרשימה ארוכה: גננת, מורים, מנהל, סגן ראש המועצה, איש הביטוח הלאומי, פקידים ומנהלים, איש חברה-קדישא ורבים אחרים. מתברר כי מניפולציות, הצגות ומופעים הם דרך חיים עבור האם להשגת מבוקשה בכל תחום, והיא אינה חדלה מלעשות זאת.

כאשר האם מעוניינת שבתה תעלה מהגן לבית הספר היא אומרת לגננת: "איך את יכולה להגיד לי שהילדה לא מתקדמת כמו הילדים האחרים?", בעודה נוהגת באופן מעושה ומתוכנן: "היא ישבה על כיסא הילדים הנמוך וניסתה להצמיד את ברכיה כמו בחדרה מול המראה". כשמנהל בית הספר מחליט להשאיר את מיקה לשנה נוספת בכיתה א', האם מנסה לפלרטט איתו:

ושנה אחת אחרי כן, בחדרו של מנהל בית הספר, יושבת ברגליים משוכלות יפה ונרכנת קדימה כמו שנרכנה מול המראה בחדר השינה שלה, אך המילים הרותחות שגעשו מפיה בערב הקודם כמו סירבו לצאת עכשיו ותחתן יצאו מילים מתונות במנגינת תחינה: אולי אפשר להזמין אותך אלינו הביתה.

ברור אפוא כי היא מנצלת את נשיותה להשגת מטרותיה. גם בשיחות של האם עם בתה בולט השימוש במניפולציות. על כל שאלה שמיקה שואלת, ושאינה מתאימה לתבנית הסיפור שתציג אותה כ"אם השנה", האם עונה תשובות מניפולטיביות. לאחר הפגישה, בדרך הביתה, היא זועפת על מיקה שלא עמדה בציפיותיה ואומרת לה באופן מניפולטיבי מובהק: "יש לך משהו חשוב, מיקה, ואת עוד לא יודעת את זה: יש לך אמא שיודעת מה לעשות במלחמה של החיים". בדברים אלו אמא של מיקה משכנעת אותה שהחזקה שלה אינה נמצאת בה עצמה אלא באם, שתמיד יודעת כיצד לנהוג "במלחמה של החיים". בכך היא למעשה רק מחלישה את בתה וגורמת לה לחוש חסרת ערך. לאחר מכן היא מוסיפה: "גם כשטוב וגם כשרע. הכתף של אמא, כבר אמרתי לך פעם, תמיד-תמיד שלך". האומנם כך? האם היא אכן מכירה את בתה, או שמא הבת היא אובייקט שהאם משליכה עליו את רגשותיה? דומה כי דבריה מצביעים דווקא על התעלמות מוחלטת מרצונותיה, מצרכיה ומיכולותיה של בתה.

האם מנסה להסתיר את מניעיה האמיתיים, ולכן עונה תשובות מניפולטיביות ושקריות. לדוגמה, על השאלה איך היו יחסיה עם האב שנפטר עונה האם שהייתה ביניהם "אהבה גדולה", ובתגובה לכך מיקה אומרת משפט כאוב: "אז למה היה נרמה לי שהוא לא היה חשוב לך בכלל, כמעט לא דיברת עליו". על כך האם עונה תשובה מתחמקת ושקרית: "אחרי שהוא

מת, הוא לא היה חשוב. הייתה ילדה שהייתה צריכה את כל הכוח שלי". האומנם? הילדה היא תירוץ קלוש לעובדה שלאם לא היה אכפת מהאב. מיקה אומרת בתגובה לרברי האם: "זה נורא איך שאת אומרת שאחרי שהוא מת הוא לא היה חשוב, זה ממש לא אנושי". אמירה זו מציינת את התפכחותה של מיקה ואת יכולתה לבטא התנגדות מול אמה וביקורת כלפיה, כסימן מובהק של שינוי.

מדוע האם אינה מספרת למיקה על האב אם הוא היה חשוב לה בחייו? מדוע אין היא מדברת איתה על געגוע או כאב, או בכלל על רגש? במקום זאת האם עונה למיקה כי "אנושיות וחזק לא הולכים יחד", ושהדבר החשוב ביותר עבורה הוא "להיות חזקה". דבריה אינם מספקים תשובות אמיתיות לשאלות קשות שהבת שואלת. המסר של האם הוא: או שתהיי אנושית או שתהיי חזקה. כך למעשה בהיותה "חזקה" האם נותנת לעצמה לגיטימציה לא להיות אנושית: לא להתייחס לרגשות בתה באופן אמפתי, לא לראות את החולשות והחוזקות שלה, לא לראותה כפי שהיא. דבריה אפוא משמשים לביסוס הדימוי העצמי הכוזב שלה כבעלת אישיות חזקה, ולהסוואת הנתק הרגשי העמוק מבתה ומצרכיה העמוקים.

אולם הבת מנסה להבקיע אל מעבר למסכה השקרית וכך לחולל שינוי במערך היחסים ביניהן. כאשר הבת מפקפקת באהבת האם לאביה המת, האם אומרת: "לא רציתי אף אחד אחריו, אם זה מה שאת שואלת. אהבתי אותו כמו שאת אוהבת את ראובן". הבת עונה לה בשאלה אמיתית ובוטה: "מה את יודעת עלי ועל ראובן? את רואה אותנו פעמיים בשנה". בתגובה האם עונה: "צריך רגע אחד בשביל לדעת הכל. תשמרי עליו חזק". כשהבת מזכירה לאמה את שנאתה לראובן כאשר הכירו עונה האם: "הוא היה יותר מדי יפה. גבר לא צריך להיות כל כך יפה". נראה כי האם מסתירה את קנאתה בבתה על שהתאהבה בגבר יפה שהחזיר לה אהבה. היא ממשיכה ומספרת על ארול פלין ועל נשותיו, שלדבריה "כולן היו מסכנות. יופי של גבר מביא יותר צרות מכיעור של אישה. אבל אצלכם אני רואה שזה בסדר. וגם כך יש משהו". היא אינה חדלה אפוא מלהקטין את בתה.

בהקשר זה ראוי להתמקד בנקודה חשובה ולשאול: מהו אותו "משהו" שיש בבתה שעליו היא רומזת? האם המתנכרת מוסיפה ואומרת לבתה שהיא שילוב של אביה המת ושל סבה: "זה האופי של אבא שלך וההומור של סבא שלך. ממני אין לך שום דבר". הבת זכתה בגבר יפה, שאין היא ראויה לו בעיני אמה. מיקה דומה לאביה ולסבה, ובהקשר זה מצוינות תכונותיהם הטובות, שאינן כוללות יופי חיצוני; כלומר בעקיפין היא אומרת בבירור כי בתה אינה יפה. אם כך, מדוע שמיקה בתה תהיה ראויה לגבר יפה ולא היא עצמה? האם אינה מפרגנת לבתה ובוודאי שאינה מחמיאה לה. היא רואה בבתה מתחרה, ש"ממנה אין לה שום דבר", ובכך מכריזה על עמדה של ניכור עמוק כלפיה ונפרדות מוחלטת ממנה.

האם חסרת האמפתיה והבת המחניקה רגשות

הדיון בסוגיית האמפתיה האימהית והיעדרה חיוני לדיון בסיפוריה של ליברכט. אמפתיה מוגדרת כיכולת לראות את האחר דרך עיניו שלו, ואף להשתתף ברגשות שעולים בו. כאמור, אחת התכונות המהותיות באישיותן של אימהות נרקסיסטיות היא חוסר יכולת לגלות אמפתיה לבנותיהן.³³ הן אינן מעניקות אשרור לרגשות בנותיהן, ולכן הבנות חשות שאין חשיבות וערך לעולמן הפנימי. במקרים רבים הבנות מחניקות ומאלחשות את רגשותיהן, כיוון שאלה גורמים לכאב ללא מזור במצב של התעלמות או ביקורת מצד האם. בנות לאימהות נרקסיסטיות לומדות מגיל צעיר שיש חשיבות רבה יותר למה שרואים כלפי חוץ ולא למה שמרגישים באמת. הן מסגלות לעצמן אותה זהות התואמת את הדמות שאימהותיהן יצרו עבורן – דמות שאינה קיימת במציאות אלא מהווה השלכה של רגשות האם.³⁴ עקרונות אלו ניכרים היטב בסיפוריה של ליברכט.

בסיפור "לככות על הכתף של אמא" האם מנסה לשכנע את סגן מנהל בית הספר שבתה יודעת קרוא וכתוב, ולכן כדאי שיסכים להעלות אותה לכיתה ב'. אף על פי שמיקה מעדיפה להישאר כיתה, האם נוזפת בה ומחליטה מה טוב עבורה. לאחר שהפליאה בקסמיה את מנהל בית הספר, היא צועדת עם בתה הביתה. היחס המתחנחן לסגן המנהל מתחלף בכעס על הבת שאינה עומדת בציפיות האם, ובדבריה ניכרת גישה המתאפיינת בחוסר אמפתיה מובהק:

וכל הדרך חזרה הביתה, זעפה לתוך מטפחת הצוואר הירוקה: למה את הולכת ככה, מיקה? תיכף ומיד שהגב יהיה ישר. לא הולכים ככה ברחוב [...] אנחנו נראה להם כמה שאת חכמה ויודעת. אנחנו נשב עכשיו כל יום ביחד ונקרא. נשב ביחד אחרי הקקאו ואת תדעי הכי טוב. מה זאת אומרת?! נעצרה כסוס המזדקף על אחריותו מעצמת התנופה, מה זאת אומרת את רוצה להישאר בכיתה א'? בחיים אף פעם לא חוזרים אחורנית [...] יש לך אמא שיודעת מה לעשות במלחמה של החיים.

מדברים אלו עולה כי על הבת להתאים את עצמה לצרכיה של האם ולתוכנית שיצרה עבור בתה. היא מאיצה בה להזדקף, להראות חוסן ואצילות ולהיות מוצלחת כדי שאמה תראה טוב. במצב מכאיב זה הבת נאלצת להתנתק מרגשותיה ומכאבה. לכל היותר רגשותיה מרומזים

Burton, 2015 33

Lancer, 2018 34

באמצעות התיאור שבו פני האם נראים לה כלכודים בתוך רשת של קמטים – פרט המזכיר את התיאורים של "האם הרעה" באגדות האחים גרים, כמו "שלגיה" ו"סינדרלה". גם הסיפור מסתיים בנימה שאינה מחצינה רגשות, כאשר הבת מוסרת לאמה באופן ענייני את המידע הבא: "אנחנו נוסעים ללונדון" – אמירה שאין בה סימן לכאב, לאכזבה, לאובדן התמימות. הדיווח היבש, המנותק מרגשות, בדבר הנסיעה המתוכננת של הבת למקום רחוק ככל זאת מציין מהלך משמעותי של אינדיווידואציה והתנתקות מן האם. אולם המפנה העלילתי הקריטי עדיין כפוף לשפה המאופקת, המחניקה רגשות, באופן המצביע על עומקו של הפצע שהוטבע בה בעומק נפשה מימי ינקותה. הדיווח הענייני, ככאב המאופק שגלום בו, מלמד היטב כי אין היא מצפה לשום גילוי של אמפתיה מצד האם.

האם מול הבת: קיבעון מול שינוי

כיצד נוכל לתאר את שני סיפוריה של ליברכט במונחים של מתח בין קיבעון לשינוי, כיסוד המאפשר לעלילה לנוע קדימה ולסמן מהלך של השתנות והתפתחות? בשני הסיפורים הללו ניכר כי תבנית החשיבה של הבת מתפתחת ומציינת התפכחות ואף מרד באם. לעומת זאת, תבנית החשיבה של האם אינה משתנה אלא נותרת כפופה לאותה חוקיות נרקסיסטית קבועה. האם ממשיכה לראות את הבת אך ורק ככלי שרת לצרכיה שלה, כאובייקט שאין לה שום עניין בעולמו הפנימי וברגשותיו.

בכל אחד מן הסיפורים הנרקסיזם האימהי המקובע מתבטא באופן אחר. בסיפור "תפוחים מן המדבר" הנרקסיזם של האם מסתתר מאחורי מחאתה על החרפה שהבת גורמת להוריה כאשר היא מנתצת את המוסכמה התרבותית־דתית שלהם. רבקה היא הבת שממנה לא ציפו לדבר מלבד שתינשא למי שהועידו לה הוריה ותמשיך את המסורת שאליה נולדה. כמי ששברה את המוסכמות הללו, מבחינתה של האם גורלה הוא אחד: לחזור אל המקום התרבותי־מעמדי האוטוקרטי שבו גדלה, ולא משנה מה יהיה המחיר שתשלם. תוכנית הפעולה של האם לגרור את רבקה חזרה מונעת מן הצורך שלה להיות במרכז. כשוויקטוריה רואה את בתה, היא אפילו אינה מצליחה לזהותה.

אולם התוכנית שהאם הכינה השתבשה. שערותיה של בתה רבקה, שאותן האם תכננה למשוך, הן קצרות מדי, ויש גבר ענק בעל שיער כתום שמגן על הבת. במציאות שבה ויקטוריה אינה יכולה לגרור חזרה את רבקה לביתה עליה למצוא תוכנית אחרת שתשאיר אותה במרכז. בדרכה חזרה לירושלים היא רוקמת את סיפור הכיסוי שאותו תספר לבעלה ולאחותה לאחר

שלא הצליחה לממש את משימתה. היא תציג את רבקה לפני אחותה שריקה כמישהי שאין לה "לא חן ולא הדר ולא בינה ולא כישרון" וכבחורה עם "גובה של עוג מלך הבשן", שסוף סוף מצאה בן זוג. היא תשכנע את האחות לא לעסוק בכל מה שלא יתרום למצב החדש, ושוב תשים עצמה במרכז: "שריקה, את חיינו הוצאנו לבד, את בלי ואני עם חופה וקידושין. בתי הקטנה לימדה אותי דבר. ואנחנו, זוכרת איך חשבנו אותה קצת מפגרת לא עלינו? איך הייתי בוכה עליה?". ויקטוריה גם תסיח את דעתו של בעלה: "לא צריך לדאוג לרבקה. טוב לה שם".

היא תמתיק את חיכו ותעניין אותו בסיפורם של התפוחים מן המדבר, הטבולים בדבש.

התייחסותה של ויקטוריה לרבקה אינה משתנה בשני המצבים: היא הייתה אובייקט וכך גם נשארה. בניגוד לאמה, רבקה לקחה את גורלה בידה והלכה לחפש את אושרה במדבר לצידו של דובי. היא הופכת מאישה שאין לה "לא חן ולא הדר ולא בינה ולא כישרון" לאישה עצמאית. רבקה דוחה את השידוך שאמה מציגה בפניה כ"עילוי" ואומרת לה ביטירות בוטה: "עילוי חיוור וחולה כאילו כל היום בתוך בור. וחץ מזה אני לא אוהבת אותו". במקום זאת רבקה בוחרת באהבה, מחליטה לצאת מן המציאות שבה היא משמשת אובייקט ולהתקדם בבטחה אל הגשמת רצונותיה. צעד זה של בחירה בחיים ובנפרדות הוא עמדה מובהקת של אי-ציות לתכתיב האימהי הנרקסיסטי. לעומת האם, שאינה מסוגלת להשתנות, זהו שינוי מהותי.

פער בין קיבעון לשינוי ניכר בכירור גם בסיפור "לבכות על הכתף של אמא". בסיפור זה מתואר כיצד האם אינה טורחת לעצור ולהתוודע לרגשותיה ולמאווייה של בתה מיקה, שיש לה תפקיד מוגדר: לייצג את אמה. מיקה אמורה להיראות טוב כשהיא ואמה נמצאות מחוץ לבית – לא רק בשנות ילדותה אלא גם בבגרותה. היא אמורה לשדר שהיא תלמידה מצטיינת ונעימת מראה אך לא יפה מדי – כדי שלא תאפיל על האם ביופייה – שהיא נישאה לאיש הנכון אף על פי שהוא "יפה מדי עבורה", ובעיקר "שהכול בסדר אצלה". על מיקה מוטל לשמור את דמעותיה לעצמה ובוודאי שלא להראותן לשכנים. במהלך הסיפור היא מבינה שאין לה באמת כתף של אמא להישען עליה, ושהאם אינה מעוניינת לדעת "איך זה מרגיש" אלא "איך זה נראה". ההבנה הזאת תובעת שינוי.

במהלך קריאת הסיפור ניכר כי תבנית החשיבה של האם נותרת כפי שהייתה בתחילתו, לעומת השינוי שמתחולל בתבנית החשיבה של מיקה בדבר יחסיה עם אמה. היא מבינה את מה שלא יכלה לראות קודם לכן – הכתף שהובטחה לה כל חייה מעולם לא הייתה שם. כאשר מיקה מגיעה לאילת היא מתבוננת באמה הזקנה, החלשה ובעלת ממדי הגוף הקטנים. הכתף, שנדמה היה לה ששיררה חוזקה ונחישות, הופכת באופן פיזי לכתף כחושה וחלשה. לראשונה מיקה מבינה כי אין לה באמת על מי להישען, וכך היא חווה את דמותה של האם החלושה והשברירית:

צועדת פסיעה אחת אחרי אמה, הבחינה מיקה כי קומתה התמעטה מאז ראתה אותה לאחרונה, שכמותיה הגביהו קימור מאחורי ערפה, מבליעות את הצוואר בתוך הגוף, וכתפיה נראו שבירות. אמה התקדמה בזהירות, כאילו ידעה שאם תיפול יתרסקו כל עצמותיה. עיניה של מיקה נמשכו אל אצבעות ידיה של אמה, שהיטלטלו בהולכה, שקופות ודקות כאצבעותיו של ילד.

לנוכח דמותה החלושה של האם מיקה בוחרת בסופו של דבר שלא לשתף את האם בכאבה וממציאה סיפור על הסיבות שהובילו אותה להגיע לאילת. אלו הם רגעים של שינוי והתפכחות. לקראת סופו של הסיפור מופיעות השורות הבאות: "מיקה נשמה נשימה עמוקה, כאילו בן רגע, כבזמן מואץ, נשלפה מתוך חייה, ופתאום ראובן, אמה וכל עלילות נפוליאון נראו לעיניה ממרחק". מיקה עוברת בלילה אחד תהליך שבדרך כלל נמשך כמה שנים, כאשר היא מבקשת להתנער מהטראומה שטלטלה את עולמה. למעשה היא יוצאת מתוך "עורה הישן" ונכנסת לדמותה החדשה, המפוכחת, ומקשיבה לליבה ולמראה עיניה ולא למילים שאין מאחוריהן דבר. כלפי חוץ היא מראה את "מיקה הישנה", אך בעומק נפשה היא אינה נענית עוד לתכתיבים הפסיכולוגיים שהתנו את אישיותה שנים רבות וכלאו את רגשותיה באופן עיוור. נדמה כי זו נקודת ההתחלה של חיים חדשים עבורה. התהליך שהיא עוברת מאפיין את תהליך ההתפכחות של בנות לאימהות נרקסיסטיות, כאשר הן חוות את הפער בין "מה שסיפרו להן" ובין מה שהן חוות באמת. רק אז הן יכולות להבין לעומק את מה שהן עברו במהלך חייהן ולפעול באופן אותנטי ולחולל שינוי במערכת היחסים עם אימותיהן בפרט ובחיהן בכלל.

סיכום

שני סיפוריה של סביון ליברכט משקפים היטב את מציאות חייהן של בנות לאימהות נרקסיסטיות, המוגלות בעומק נפשן בכך שלא מתעניינים ברגשותיהן, במחשבותיהן וברצונותיהן, עד כי נדרש מהן מאמץ גדול ביותר להיחלץ ממצב זה ולא להיות מקובעות בו לעולמים. מאפייני הנרקסיזם האימהי בסיפורים אלו מסבירים את אותה "זרות אימהית" שבו עסקו רודין ואחרים במאמריהם המתייחסים לסיפוריה של ליברכט. אולם למעשה לא מדובר רק ב"אימהות זרה" אלא בהפרעת אישיות גבולית חשוכת מרפא, שאימהות נרקסיסטיות יודעות היטב להסתיר אותה מן החברה ושמשיפיעה באופן מכריע על בנותיהן – כמי שנולדו

וגדלו כאובייקט.³⁵ אותן בנות יכולות להפוך לסובייקט רק כאשר הן הולכות בעקבות ליבן, או מצליחות לראות מבעד לשקרים, לסיפורים, להסתרות ולשטיפת המוח שליוו את חייהן. הן משלמות מחיר יקר על ההתפכחות הזאת. הנתק מן האם הוא בלתי נמנע.

גיבורות סיפוריה של ליברכט, רבקה ומיקה, לומדות כי עליהן לקום ולעשות מעשה – אין מישו שיכוון אותן או יספק להן גב יציב וחזק מלבדן. רבקה מוצאת דרך חדשה בחייה כאשר היא מחליטה למרוד בערכים שעליהם התחנכה. היא מבינה כי אם תישאר בביתה בירושלים ישיאו אותה למישו שאינה אוהבת. עליה להשתחרר מן הקיבעון הכרוך במחשבה של "מה שכולם חושבים עליה" אם ברצונה לשנות את חייה באופן שהולם את כמיהותיה העמוקות. רבקה מוצאת כוחות באהבה. היא קמה ועוזבת את ביתה ואת דרכה הישנה ופונה למדבר היבש ומלא האהבה של דובי – האיש שמאפשר לה להיות מי שהיא באמת באופן אותנטי ורבעוצמה. גם אם אמה תבצע את כל מעלליה כדי להשיבה למקומה הישן, היא תצליח להזיז אותה ממקומה.

מיקה גדלה תוך שהיא שומעת מילים מתעתעות: "תזכרי תמיד שהחברה הכי טובה שלך זאת אמא. לא צריך לדאוג כשאמא בסביבה. ואם את צריכה את הכתף של אמא, לא חשוב איפה את, אמא תמיד תיתן לך את הכתף שלה". למעשה אמה הפנתה לה עורף ולא הושיטה לה כתף. מיקה, שעזבה את אילת ובנתה לה חיים עצמאיים בחיפה, מקווה להישען על אמה בשעת משבר ביחסיה עם בעלה, אולם סוף סוף היא מבינה שאין לה כתף להישען עליה, ושלמעשה מעולם לא הייתה לה כתף כזו. רק שטיפת המוח נותרה כפי שהיא. אפשר אפוא רק לתהות: האם בן הזוג שבחרה משכפל את מה שהיא למדה בבית – שהיא איננה ראויה לאהבה ושלעולם לא תהיה ראויה לה – או שמא זו נקודת מפנה אמיתית עבודה? ובאופן כללי יותר נוכל לשאול: האם בת לאם נרקיססטית באמת יכולה להימלט מן ההשלכות ההרסניות של כל מה שהוטמע בעומק אישיותה ובבסיס זהותה? שאלה זו נותרת פתוחה ונדרשת למבט זהיר, מלווה בספק ובחשש לצד תקווה.

מקורות

- אולמרט, 2018 דנה אולמרט, כחומה עמודנה: אימהות ללוחמים בספרות העברית (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2018).
- אורן, 1986 יוסף אורן, "עגנון מכאן, כהנא-כרמון מכאן", ידיעות אחרונות, 19 בספטמבר 1986.
- בטלהיים, 1994 ברונו בטלהיים, קסמן של אגדות – ותרומתן להתפתחות הנפשית של הילד (תל אביב: רשפים, 1994).
- בלבן, 2010 אברהם בלבן, תשע אמהות ואמא: ייצוגי אימהות בסיפורת העברית החדשה (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2010).
- בלבן, 2014 אברהם בלבן, הבריחה אל האמהות וממנה: אמהות ואמהות בסיפורת העברית החדשה (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2014).
- בלומרוזן-סלע, 2011 שגית בלומרוזן-סלע, "יחסי גומלין בין ספרות לפסיכואנליזה – בעקבות הרומן 'זכוכים' מאת אהרן מגד", כיוונים חדשים, 24 (2011), עמ' 253-265.
- בלומרוזן-סלע, 2017 שגית בלומרוזן-סלע, הפרעות אישיות בספרות הישראלית (תל אביב: רסלינג, 2017).
- בר, 2019 דנית בר, ילדות של נסיכה: סיפורי חיים של ילדים להורים מרעילים (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2019).
- גינזבורג, 2009 רות גינזבורג, "והיי לי אם: אמהות ובנות בעולם הבדיון הספרותי", בתוך אמיליה פרוני (עורכת), אמהות: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר (ירושלים: מכון ון ליר), עמ' 116-132.
- הרציג, 2005 חנה הרציג, תורת הספרות והתרבות – אסכולות בנות זמננו: צעדים נוספים (רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2005).
- ויניקוט, 1995 דונלד ו' ויניקוט, משחק ומציאות (תל אביב: עם עובד, 1995).
- ליברכט, 1986 סביון ליברכט, תפוחים מן המדבר: סיפורים (ירושלים: כתר, 1986).

- ליברכט, 1995 סביון ליברכט, צריך סוף לסיפור אהבה (ירושלים: כתר, 1995).
- פרידמן, 2011 אריאלה פרידמן, מחוברות: אמהות וכנות (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011).
- קוטזי וקורץ, 2018 ג' מ' קוטזי וארבלה קורץ, סיפור טוב: מחשבות על אמת, בדיון ופסיכותרפיה (תל אביב: עם עובד, 2018).
- קנז, 1986 יהושע קנז, האשה הגדולה מן החלומות (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1986).
- רודין, 2018 שי רודין, "זרות בבית: אימהות זרות לילדיהן ביצירת סביון ליברכט", חמדת, יא (2018), עמ' 1-31.
- רתוק, 1994 לילי רתוק, הקול האחר: סיפורת נשים עברית (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1994).
- שיפמן, 2017 סמדר שיפמן, שפוטה ונשפוטת: דמות האם בסיפורת העברית במפנה האלף (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2017).
- שירי-הורוביץ, 2018 רויטל שירי-הורוביץ, את מדמיינת: לגדול עם אמא נרקסיסטית – מסע אישי בין תוכנות (תל אביב: בארנר, 2018).
- שנהב וחבר, 2002 יהודה שנהב וחנן חבר, "המבט הפוסטקולוניאלי", תיאוריה וביקורת, 20 (2002), עמ' 9-14.

- APA, 2013 APA – American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM)*, 5th ed. (Washington: American Psychiatric Publishing, 2013).
- Bowers, 2003 Len Bowers, "Manipulation: Description, Identification and Ambiguity", *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 10, 3 (2003), pp. 323–328.
- Burton, 2015 Neel Burton, "The Difference Between Empathy and Sympathy", *Psychology Today*, May 22, 2015,

<https://www.psychologytoday.com/us/blog/hide-and-seek/201505/the-difference-between-empathy-and-sympathy>

- Donaldson-Pressman and Pressman, 1997 Stephanie Donaldson-Pressman and Robert M. Pressman, *The Narcissistic Family: Diagnosis and Treatment* (San Francisco: Jossey-Bass, 1997).
- Freud, 1914 Sigmund Freud, "On narcissism: An introduction", in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. XIV: On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Meta-Psychology and Other Works (London: Hogarth Press, 1914), pp. 67–102.
- Kernberg, 1985 Otto F. Kernberg, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism* (New York: J. Aronson, 1985).
- Lancer, 2018 Dariene Lancer, "Daughters of Narcissistic Mothers", *Psychology Today*, February 19, 2018, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/toxic-relationships/201802/daughters-narcissistic-mothers>
- Lester, 2019 David Lester, *Theories of Personality: A Systems Approach* (Milton Park: Routledge, 2019).
- Luo and Cai, 2018 Yu L. L. Luo and Haujian Cai, "The Etiology of Narcissism: A Review of Behavioral Genetic Studies", in Anthony D. Herman, Amy B. Brunell, and Joshua D. Foster (eds.), *Handbook of Trait Narcissism: Key Advances, Research Methods, and Controversies* (New York: Springer, 2018), pp. 149–156.
- Määttä et al., 2020 Marju Määttä, Kaarina Määttä, Satu Uusiautti, and Tanja Äärelä, "'She Does Not Control Me Anymore But I Can Hear Her Voice Sometimes': A Phenomenographic

- Research on the Resilience Perceptions of Children Who Have Survived from Upbringing by a Narcissistic Parent”, *European Journal of Education Studies*, 6, 12 (2020), pp. 17–40.
- Masterson, 1993 James F. Masterson, *The Emerging Self: A Developmental, Self, and Object Relations Approach to the Treatment of the Closet Narcissistic Disorder of the Self* (New York: Brunner/Mazel, 1993).
- Masterson, 2013 James F. Masterson, *Treatment of the Borderline Adolescent: A Developmental Approach* (New York: Routledge, 2013).
- McBride, 2008 Karyl McBride, *Will I Ever Be Good Enough? Healing the Daughters of Narcissistic Mothers* (New York: Atria, 2008).
- Ovid, 1881 Ovid, *Metamorphosis* (Cambridge: Harvard University Press, 1881).
- Preston, 2016 Ni Preston, “10 Signs of a Narcissistic Parent”, *Psychology Today*, February 28, 2016, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/communication-success/201602/10-signs-narcissistic-parent>

על המחברת

רויטל שירי-הורוביץ היא בעלת תואר מוסמך מן המחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון, תואר מוסמך מן המחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת חיפה ותואר מוסמך מן המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת תל אביב. היא מאמנת מומחית במערכות יחסים מטעם מכון אדלר, דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות באוניברסיטת אריאל, וסופרת שבין השאר חיברה את הספר: "את מדמיית: לגדול עם אמא נרקסיסטית - מסע אישי בין תובנות" (תל אביב: בארניר, 2018).